

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ЛЮДИНУ

Прийняття нашим суспільством ідеї правової держави означає переворот в уявленні про співвідношення держави і права. Правова держава передбачає, в першу чергу, панування права над державою, а також верховенство права та верховенство закону в усіх сферах суспільного життя, поділ влади, плюралізм думок, гласність, високу роль суду, взаємну відповідальність громадянина і держави. Лише за наявності та розвитку всіх вказаних ознак можна з упевненістю говорити про створення правової держави [6, с. 56].

Сучасна демократична правова держава припускає розвинене громадянське суспільство в якому взаємодіють різні громадські організації, політичні партії, в якому будь-яка ідеологія не може бути встановлена в якості офіційної державної ідеології. Політичне життя в правовій державі будується на основі ідеологічного, політичного плюралізму, багатопартійності. Таким чином, одним із шляхів формування правової держави є розвиток громадянського суспільства, який виступає важливою складовою між особою і державою, в якому реалізуються права і свободи людини; утверджуються принципи політичного плюралізму [16, с. 88].

Права і свободи, які наведені в Конституції України та міжнародних актах, не безмежні.

Взаємовідносини людини і держави як важливого соціального інституту завжди були в центрі уваги світової політико-правової думки з моменту їх зародження. Водночас зміст, форма і характер цих відносин до деякої міри дають підстави для оцінки стану забезпечення та гарантій прав і свобод людини в конкретному суспільстві, конкретній державі. Таким чином аналіз методологічних підстав пізнання цих складових, усього комплексу взаємовідносин держави і людини, сформованих на сьогодні має вагомое значення для більш обґрунтованих міркувань про права людини та дає змогу уникнути шаблонів при обговоренні цієї проблематики. На жаль використання цих шаблонів, що набуває характер клонування нині зустрічається досить часто, що викликає турботу. Семінари, конференції, наукові і навчальні видання обговорюють проблематику прав людини. В них зазначається, що права людини, як і вона сама, — вища цінність, яку намагається ігнорувати або пригнітити держава (колектив, суспільство тощо). Проте будь-який шаблон, який приносить користь до певного часу, починає себе виживати і наносити шкоду [13, с. 113].

Спробуємо висловити деякі міркування методологічного і теоретичного характеру з цього приводу. Перш за все нагадаємо, що одне із значень терміну «методологія» є система принципів, цінностей, ідей, норм, правил, методів, що утворюють пізнавальний потенціал означеної науки і обумовлюють стратегічний напрям цієї пізнавальної діяльності. Таким чином в основі методології вивчення прав і свобод людини лежить комплексний аналіз взаємовідносин людини і держави. Водночас необхідно взяти до уваги, що виникнення поняття «права людини», як свідчить історія політичної і правової думки, пов'язане з розрізненням фізичних, духовних, економічних та інших векторів взаємного впливу індивіда і держави [15, с. 34].

Отже, в юридичній літературі існує три підходи до аналізу пізнання взаємовідносин держави та права, а саме: етатистська доктрина (від держави до людини), ліберальна доктрина (від людини до держави) та доктрина оптимума (людина для держави та держава для людини).

Основні положення сучасної етатистської доктрини, в основі якої лежить пріоритет державного начала по відношенню до особистого (індивідуального) начала, пов'язані з марксистським вченням про державу і полягають у наступному.

Головною рушійною силою суспільства є боротьба класів. Така боротьба повинна завершитися перемогою пролетаріату і встановленням нового суспільного устрою — соціалізму і на сам кінець — комунізму. Цього неможливо досягти без знищення держави, яка є знаряддям насильства над людиною [12, с. 87], але штучно таке знищення неможливо. Держава в такому випадку зникне поступово, доки не зникнуть класи. Таким чином, нова соціалістична (пролетарська) держава, що виникає після пролетарської революції, повинна вирішити це завдання поступовою ліквідацією класових розбіжностей. Зазначимо, що новий тип держави розглядається як важливий фактор соціалістичних перетворень, якому підпорядковано все в суспільстві. Держава — первинна в суспільстві, все інше — вторинне, похідне. Людина є об'єктом державного впливу.

Демократія — явище класове. В демократичні процеси включаються не всі (буржуазія виключається). Права і свободи співвідносяться тільки з переможеним класом — пролетаріатом. Про універсальність прав і свобод мова навіть не йде [7, с. 221]. Влада пролетаріату, а отже його права і свободи можуть бути забезпечені лише насильством по відношенню до тих, хто цього не визнає, так званих «ворогів народу». «Чистої демократії», тобто демократії для всіх немає і не може бути ніколи — це все буржуазні вигадки.

Послаблення особистості, яка зможе жити при комунізмі марксизм вбачає в подоланні індивідуалізму, в розчиненні особистості в державі, а індивідуальні інтереси — в класових (державних). Рушійною силою суспільства є не інтереси окремого індивіда, а інтереси класові. Тому «громадянське суспільство» — ворог комунізму, ворог пролетарської, соціалістичної держави, оскільки в громадянському суспільстві індивід відчуває себе особистістю, самостійною силою, що протистить державі. Особистість в марксизмі — «родова особистість», тобто не індивідуальність, а щось розмите і включене в класові відносини. Внаслідок чого йде несприйняття поняття «правової держави», яке не може не визнавати значення окремо взятої особистості, окремої людини [5, с. 122].

Ставлення до приватної власності в марксизмі — різко негативне. Приватна власність — зло для суспільства, держави та окремої людини. Саме в ній криється головна небезпека, тому її знищення — основне завдання після перемоги пролетарської революції. Утвердження і захист державної власності — мета нової держави.

Зазначена тоталітарна характеристика первинності держави до людини не викликає позитивних емоцій, оскільки, як свідчить історія, таких фактів більш ніж достатньо [2, с. 89]. Водночас зауважується, що засновники марксизму (а потім їх послідовники, найяскравіший з яких В. Ленін), розглядали окрему людину як «гвинтик» державної машини, не вбачили за індивідом його індивідуальності. Не ставлячи за мету вступати в полеміку зауважимо, що, по-перше, об'єктивне вивчення спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса ще попереду; по-друге, не слід забувати, що реальне втілення соціальної теорії, якою б вона не здавалася «людяною», завжди відрізняється від її теоретичних положень.

Що ж стосовно літеральної доктрини зазначимо наступне. Ліберальна доктрина взаємовідносин держави і людини — неоднорідна за своїм змістом і характером. У класичному варіанті вона розроблена і розвинена в працях Г. Гроція, Ш. Монтеск'є, Дж. Локка, Б. Спінози та багатьох інших мислителів — представників природно-правової школи праворозуміння. Сучасне трактування лібералізму, яке обумовлене нинішнім рівнем цивілізаційного розвитку людства, принципово не відрізняється від класичного підходу [18, с. 54]. Головне, що становить власне ліберальне ядро доктрини — ідея свободи особистості, її автономії по відношенню до держави, можливості користуватися невід'ємними правами на життя, власність, свобода самовизначення тощо. Будучи заснованою на природно-правових поглядах, в подальшому розвитку ліберальна доктрина поступово була сприйнята представниками юридичного позитивізму. Зазначене виражається в тому, що природні права людини, а отже пріоритет індивідуальної свободи перед державою, були втілені в юридичних документах — від Декларації незалежності США і Білля про права до Загальної декларації прав людини.

Розглянемо основні положення зазначеної нами доктрини. Для людини, особистості головне — свобода [10, с. 187]. Саме свобода є середовищем існування людини, важливою життєвою цінністю для неї. У свободі людина обирає вектор свого життя, реалізує свої інтереси і пристрасті. Якщо раніше людина виступала по відношенню до держави як її підданий, то визнання свободи припускає розрив таких відносин. Саме свобода перетворює підданого в громадянина, у якого виникають нові принципи взаємовідносин з державою. Людина (громадянин) тепер рівноправна з державою.

Свобода особи органічно пов'язана з рівністю, невід'ємна від неї. Свобода і рівність — необхідні умови для володіння людиною усіма невід'ємними, невідчужуваними правами.

Права людини — це система благ і умов без яких неможлива нормальна життєдіяльність людини, її індивідуальний розвиток, вільний вибір і самовизначення [11, с. 56].

Прагнення до особистої автономії, свободи самовизначення у сфері громадянського суспільства обумовило таку проблему як мета держави і межі її діяльності. Держава оголошується як інструмент для забезпечення «загального блага», захисником прав та свобод людини від будь-яких посягань, в тому числі і з боку самої держави. Водночас гостро постає питання про обмеження діяльності держави, яка здатна перевищити свої повноваження при забезпеченні захисту прав і свобод, а отже втручатися на свій розсуд в означену сферу.

Зрозуміло, що наведеними положеннями ліберальна доктрина не обмежується [2, с. 93]. Але у будь-якому випадку квінтесенцією ліберального світогляду виступає постулат про людину як вищу цінність. Водночас все інше, включаючи державу, — це лише інструменти, засоби охорони та захисту прав

і свобод людини. Зазначимо, що ліберали не задаються питанням про яку людину, особистість йде мова у тому чи іншому випадку. Для ортодоксального ліберала цінність людини (її права, свободи, інтереси) у будь-якому випадку первинні по відношенню до суспільного, колективного, державного [8, с. 30]. Держава, з точки зору правозахисників ліберального погляду, завжди прагне притіснити, обмежити права і свободи людини, привести їх у відповідність зі своїми власними (державними) інтересами. У такому випадку людині необхідно бути насторожі по відношенню до держави, держава для людини — ворог, який прагне його перемогти, придушити.

Тепер зупинимо свою увагу на доктрині оптимуму. Суть доктрини оптимуму полягає в необхідності досягнення оптимального поєднання державного та індивідуального суспільного буття з метою забезпечення цілісності соціуму і його нормального цивілізаційного розвитку. Досягнення оптимуму полягає в неприпустимості (уникненні) крайнощів: з одного боку неприпустима надмірна індивідуалізація людських відносин, ігнорування суспільних інтересів і, перш за все, державного характеру, з іншого боку — неприпустиме визнання всепоглинаючої ролі та значення держави і державного в усіх сферах життєдіяльності людини [1].

Основні принципи оптимізації взаємовідносин держави і людини в сучасних умовах можуть бути зведені до наступного.

Оскільки в основі праворозуміння в цілому і прав людини зокрема лежать ідеї і принципи свободи та рівності, то останні повинні тлумачитись в якості атрибутів (незмінних, постійно притаманних ознак) як окремого людського індивіда, так і держави.

Держава як найважливіший соціальний інститут, створена з соціально-політичної волі самих людей, не може не мати свободи дії як умови забезпечення безпеки соціуму в цілому і окремого його члена зокрема. Таким чином, посягання (у будь-якому прояві) з боку індивіда на інтереси (свободу) держави повинно розглядатися як посягання на інтереси інших індивідів, які також знаходяться під захистом держави [14].

Такий стан буде досягнуто тоді, коли індивідуальна і суспільна правосвідомість, а також правосвідомість держави (в першу чергу представників держави) врахують усі свої раціонально-ідеологічні та емоційно-психологічні складові для розуміння і визнання свободи по відношенню один до одного. Складність полягає в тому, щоб кожна особа змогла б зрозуміти і визнати, що держава також «має право» на свою (державну) свободу, яка, звичайно ж, обмежена легітимним законом, діє в інтересах усього суспільства, а отже і по відношенню до цієї особи [17, с. 16-21]. Водночас держава повинна офіційно визнати свободу кожної особи в якості однієї з найважливіших, цивілізаційно-значущих цінностей не тільки для цієї особи, але і для самої держави і соціуму в цілому, а отже вважати себе зобов'язаною забезпечувати, захищати і охороняти цю свободу. Саме в цьому контексті йде мова про правову, демократичну державу.

У правосвідомості особи і держави має бути «зафіксована» єдність і органічна нерозривність свободи і рівності людини та держави. У своїх взаємовідносинах з точки зору природного права людина і держава повинні виступати як рівноправні суб'єкти. Однак на практиці таку рівноправність досить важко досягти, адже можливості для забезпечення і захисту своїх інтересів у держави та індивіда різні, а іноді зовсім протилежні [9]. Таким чином саме в цьому сенсі і необхідне забезпечення державної свідомості, щоб розуміння своєї сили не постало в протистояння соціальній слабкості окремої особи. Держава, так би мовити, повинна прийти до розуміння, що саме захист слабкої людини і є свідчення її справжньої соціальної сили, її престижу та авторитету. З іншого боку, індивід не може розглядати державу як об'єкт щодо якого можна, «спекулюючи» своєю слабкістю, здійснювати протиправні дії, намагаючись принизити, послабити державу. В обох випадках (держава принижує особу, особа принижує державу) порушується рівність, партнерські відносини руйнуються, а це призводить до ігнорування волі обох сторін [4]. Внаслідок чого є порушення балансу між інтересами держави та індивіда. Як свідчить історія, цей баланс порушується не на користь особи з тієї причини, що держава має велику соціальну силу. Таким чином у вирішенні цієї проблеми основним вектором обопільного прагнення до порозуміння (до співпраці) є вектор державного бажання забезпечити такий баланс. Слушно зазначити, що імпульс повинен йти від сильного до слабого. Але слабкість окремої людини зовсім не означає її безвольність, нездатність до стимулюючих по відношенню до держави дій, вчинкам. Навпаки, активність людини необхідна. Саме така активність і подає сигнали державі для здійснення конкретних акцій для забезпечення балансу прав і свобод [3, с. 222].

Важливе значення має не тільки формальне закріплення рівності і свободи людини та держави в позитивному праві, але й реальне здійснення цих основоположних принципів. На практиці досить часто спостерігається, що в нормах чинного законодавства означене положення дійсно закріплено, але формально [1]. На сьогодні спостерігається дві обставини, які дискредитують ідею балансу державного та індивідуального: по-перше, наявність суперечностей у законодавстві (або між однопорядковими законами, або між

законами і підзаконними актами), або наявність прогалин у ньому, що призводить до порушення оптимуму, водночас це порушення відбувається на користь сильного — держави; по-друге, відсутність чітких юридичних механізмів забезпечення рівності держави і особи при вирішенні будь-яких протиріч, які систематично виникають між ними. Відсутність таких механізмів призводить до виникнення, наростання, загострення і болючого вирішення різних конфліктів, в яких держава є знову ж таки переможною стороною [9].

Таким чином проблеми взаємовідносин особи і держави необхідно розглядати в контексті не тільки процесів становлення правової особи, але й інституціоналізації способів узгодження інтересів особи як приватних, так і публічних (громадських), на основі формаційних, економічних, соціальних і політичних перетворень суспільства. Водночас основоположні характеристики системи відносин «право — особа» розкриваються через категорії свободи і необхідності, як проявів органічної єдності правової автономії індивіда і народовладдя в умовах демократичної правової держави.

Використані джерела:

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. — М.: НОРМА, 2001. — 742 с.
2. Алексеев С.С. Государство и право / С.С. Алексеев. — М.: Юридическая литература, 1996. — 192 с.
3. Атаманчук Г.В. Новое государство: поиски, иллюзии, возможности / Г.В. Атаманчук. — М.: Славянский диалог, 1996. — 223 с.
4. Барулин В.С. Социальная философия: [учебник] / В.С. Барулин. — М.: Изд-во ФАИР-ПРЕСС, 2010. — 565 с.
5. Букреев В.И. Этика права / В.И. Букреев, И.Н. Римская. — М.: Юрайт, 1998. — 416 с.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права / А.Б. Венгеров. — [3-е изд.]. — М.: Юриспруденция, 2000. — 528 с.
7. Гревцов Ю.И. Социология права / Ю.И. Гревцов. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. — 312 с.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1985. — 450 с.
9. Данильян О.Г. Философия права: [учебник] / [под ред. О.Г. Данильяна]. — М.: Изд-во Эксмо, 2009. — 416 с.
10. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. — СПб.: Т-во «Общественная польза», 1903. — 532 с.
11. Локк Д. Избранные философские произведения в двух томах / Д. Локк. — М.: Соцэкгиз, 1960. — Т. 2. — 532 с.
12. Марченко М.Н. Теория государства и права / М.Н. Марченко. — М.: Проспект, 2009. — 376 с.
13. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства / В.С. Нерсесянц. — М.: Норма-Инфра, 1999. — 314 с.
14. Нерсесянц В.С. Философия права: [учебник] / В.С. Нерсесянц. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — 652 с.
15. Протасов В.Н. Теория государства и права. Проблемы теории права и государства / В.Н. Протасов. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Юрайт-М, 2001. — 346 с.
16. Разумовская Т.В. Правовая личность в условиях современного государства: теоретико-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 — «теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Т.В. Разумовская. — Ростов на Дону, 2004. — 154 с.
17. Ягофаров Д.А. Три концепции соотношения государства и личности в контексте проблем прав человека / Д.А. Ягофаров, И.Д. Ягофарова // Академический юридический журнал. — 2001. — № 3 (5) июль-сентябрь. — С. 16-21.
18. Якушев А.В. Теория государства и права. Конспект лекций / А.В. Якушев. — М.: Приор, 2001. — 312 с.

Лебедєва О. В. Сучасні погляди на державу та людину.

Стаття присвячена підходам до аналізу пізнання взаємовідносин держави та права, а саме: етатистській доктрині (від держави до людини), ліберальній доктрині (від людини до держави) та доктрині оптимуму (людина для держави та держава для людини). Розкрито та наведено характерні ознаки кожної з зазначених доктрин, а також проаналізовано їх історичний розвиток.

Ключові слова: держава, право, доктрина оптимуму, ліберальна доктрина, етатистська доктрина.

Лебедева Е. В. Современные взгляды на государство и человека.

Статья посвящена подходам к анализу познания взаимоотношений государства и права, а именно: етатистской доктрине (от государства к человеку), либеральной доктрине (от человека к государству) и доктрине оптимума (человек для государства и государство для человека). Раскрыты и приведены характерные признаки каждой из указанных доктрин, а также проанализировано их историческое развитие.

Ключевые слова: государство, право, доктрина оптимума, либеральная доктрина, етатистская доктрина.

Lebedeva O. Current views on the state and the individual.

The article is devoted to the analysis of learning approaches between the state and the law, namely the statist doctrine (from the state to the person), the liberal doctrine (human-to-state) and the doctrine optimum (individual for the state and the state to the individual). Disclosed and given the characteristics of each of these doctrines, as well as analysis of their historical development.

Key words: state, law, the doctrine of the optimum, the liberal doctrine, statist doctrine.

Рекомендовано до друку відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.